

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 330.342.146

В. М. ГЕЄЦЬ,
академік НАН України,
директор ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”
(Київ)

ЯКЕ МАЙБУТНЄ У СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ? *

Криза соціальної держави на фоні кризи суспільства споживання мотивує до пошуку шляхів виходу із ситуації, що склалася. Наведено авторське бачення майбутнього соціальної держави в реалізації заходів щодо капіталізації людського капіталу, яка є запорукою успішного використання соціальних факторів економічного зростання.

Ключові слова: соціальна держава, суспільство споживання, економічна криза, соціальний захист, суспільство справедливості, високопродуктивна праця, ринок можливостей.

V. M. HEETS',
Academician of the NAS of Ukraine,
Director of Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
(Kyiv)

WHICH FUTURE WILL A SOCIAL STATE HAVE?

The crisis of a social state against the background of a crisis of the consumer society stimulates one to seek the ways to go out of the current situation. The author believes that the future of a social state should be based on a realization of measures on the capitalization of a human capital, which is a guarantee of the successful use of social factors of the economic growth.

Keywords: social state, consumer society, economic crisis, social protection, justice society, high-yield labor, market of opportunities.

“Соціальна держава” — як поняття, що виникло ще в середині XIX ст. завдяки Л. фон Штейну і у своїй ідеологемі прагне досягти рівності, свободи, піднесення знедолених до рівня багатих і сильних, — за свою більш як 150-річну історію, незважаючи на численні успіхи, у даний час у багатьох країнах обтяжена непідйомними борговими зобов'язаннями і переживає найгострішу кризу. Боргову проблему загострює повільне післякризове відновлення економіки, яке спостерігається далеко не в усіх країнах, тоді як відсутність зростання економік країн ЄС, при низькій конкурентоспроможності та високому рівні соціальних зобов'язань, загрожує у черговий раз дестабілізувати всю світову економіку.

* Матеріал публікується в порядку дискусії, започаткованої академіком НАН України В. М. Гейцем і членом-кореспондентом НАН України А. А. Гриценком статтею “Вихід з кризи (Роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним)” // Економіка України. — 2013. — № 6. — С. 4–19.

Публікація за фінансової підтримки проекту “Економічна політика держави як засіб реалізації інтересів членів суспільства: суперечності, деформації та шляхи їх подолання”.

Водночас мінімізація боргового навантаження пов'язана з масштабними скороченнями витрат соціальної держави, а режим економії як один із способів боротьби з кризою в багатьох країнах ЄС поки що нічого хорошого не віщує, оскільки, незважаючи на заходи, що вживаються, єврозона перебуває в рецесії, а очікуване у 2014 р. зростання буде в'ялим і на рівні життя не позначиться.

Що може означати в сучасному вимірі криза соціальної держави в разі її розвитку надалі? “Західне суспільство досягло небачених у всій людській історії рівнів багатства, добробуту, гламуризації тощо (в тому числі і завдяки зростаючій ролі соціальної держави. – *В.Г.*), що будь-який натяк на імовірність зниження, тим більше втрати цього становища викликає у більшості людей дискомфорт, стурбованість, а то й страх” [1]. Тим самим поглиблення кризи соціальної держави загрожує за певних умов перерости у процес формування факторів дестабілізації суспільного життя шляхом дезорганізації тих засад, завдяки яким їх організаційна основа привернула до нинішнього рівня добробуту у суспільстві та стабільності держави. Розвиток подій за таким сценарієм є вкрай небажаним, тому уряди багатьох країн прагнуть уникати всемірного скорочення соціальних програм, але при цьому їм доведеться скорочувати свою участь у підтриманні процесів накопичення капіталу, в першу чергу, через інфраструктурні та інноваційні проекти, оскільки рівень перерозподілу ВВП, здійснюваного державою, явно досяг свого максимуму. У випадку скорочення участі держави у процесах накопичення гальмуватиметься, насамперед, інноваційне оновлення економіки, а отже, збережуться ризики розвитку, які необхідно буде перекидати на приватний сектор, що сприятиме збереженню умов невизначеності, а отже – зниженню мотивації бізнесу до інвестування. В існуючій ситуації багатьом державам, крім усього іншого, у боротьбі з кризою потрібно буде орієнтуватися на поліпшення інвестиційного клімату, здійснювати, як не дивно, заходи щодо обмеження руху капіталу, підтримувати стабільність банківської системи, використовувати політику кількісного пом'якшення, очікуючи на початок нової хвилі технологічного піднесення. Саме воно і визначить економічне зростання з очікуваними характерними особливостями зниження затрат енергії, матеріалів, транспорту на виробництво і поставку товарів з більш високими технологічними та споживчими характеристиками.

Шлях до такої мети вимірюється довжиною, як мінімум, у 10 і більше років. На цьому шляху, якщо нові технології виявляться дійсно фундаментальними, то необхідно, щоб держави-активісти відіграли декілька ролей у стимулюванні інновацій. Такі держави по всьому світу розвивають фундаментальні науки і виступають як перші користувачі нових продуктів – результатів розвитку науки [2]. Отже, на нас і в майбутньому очікує різношвидкісний розвиток економік окремих країн.

Багатьом державам у процесі очікування і можливої участі у підтриманні нової хвилі технологічного піднесення необхідно буде зберегти свою соціальну орієнтацію та знайти кошти для соціального забезпечення населення, яке нестримно старіє, а отже, і хворіє, – при тому, що це збільшення боргових зобов'язань (у тому числі і для обслуговування дедалі зростаючих боргів), і при тому, що традиційні можливості для збільшення доходів держави стають дедалі ближчими до свого вичерпання. Крім того, потрібні будуть нові й нові фінансові ресур-

си на розвиток якщо не фундаментальної науки, то відповідної освіти населення в умовах, коли для успішного виходу на ринок робочої сили, необхідної на той час за кваліфікацією, на її освіту підуть практично всі 20 років.

Вирішення цих та інших завдань, пов'язаних з поєднанням технологічного розвитку і соціальної стабільності, ускладнюється тим, що у кризі перебуває не тільки соціальна держава, але й усе суспільство, чия криза характеризується як криза суспільства споживання, в якому традиційні закони ринків праці “працюють з точністю до навпаки”, що свідчить про черговий провал ринку. У таблиці наведено дані, які говорять про те, що в сучасному соціумі високорозвинутих країн спостерігаються вкрай суперечливі тенденції. Наприклад, станом на 2012 р., у Великобританії попит на здобуття освіти стиліста і візажиста порівняно з попитом на професію будівельника перевищував вакансії у 13 разів, а попит на освіту журналіста і піарника перевищував попит на інженерні спеціальності у 2,6 раза. І це — при тому, що електрики і будівельники одержують у 3,6 раза більшу заробітну плату, ніж фізкерівники і спортивні адміністратори, а заробітна плата інженерів-електриків і помічників машиніста є в 1,5 раза вищою, ніж у журналістів і редакторів.

Співвідношення чисельності випускників навчальних закладів за професіями з кількістю вакансій і заробітними платами у Великобританії у 2012 р. *

Співвідношення чисельності тих, хто здобув освіту за професіями, з кількістю вакансій на ринку праці	Співвідношення заробітних плат випускників навчальних закладів за професіями і зайнятого персоналу за видами діяльності
Стилісти і візажисти – 5,2	Інженери-електрики і помічники машиніста, журналісти і редактори – 1,5
Журналісти і піарники – 1,3	Електрики і будівельники, перукарі – 3,0
Будівельники – 0,4	Електрики і будівельники, фізкерівники і спортивні адміністратори – 3,6
Інженери – 0,5	–

* Розраховано на основі даних [3].

Згідно з наведеними даними, у сучасному суспільстві споживання закони ринку перетворилися на власну протилежність і “у підсумку в цивілізованому світі спостерігається цікава картина: рівень технологій, створюваних меншістю, що напружується, підвищується, а рівень знань ненапруженої більшості падає. Незважаючи на всю конкуренцію” [3]. З огляду на це, не випадково багато країн, декларуючи, крім усього іншого, побудову соціальної держави і відкрившись глобальному ринкові праці, втратили значну частину свого молодого працездатного (і в тому числі кваліфікованого) населення, яке мігрувало до західного світу, позбавивши свої країни перспектив повноправної інтеграції у цей високорозвинутий світ. Але водночас уже протягом життя одного покоління мігранти, ставши членами європейської сім’ї народів, як і жителі середнього європейського суспільства, “не хочуть бути елітою, а хочуть бути ельфами. Шалена боротьба за статус — не для них і нестримне споживання (суспільство споживання. — В.Г.) — теж” [3]. Як наслідок, європейське суспільство на фоні постійно старіючого населення і зростання більшості,

яка не напружується, характеризується переорієнтацією з безперервного розвитку на зростаюче безробіття, що формує збільшення навантаження на економіку за рахунок розширення лімітованих можливостей соціальної держави. Адже утриманство і відсутність прагнень до підвищення професійних навичок цю кризу поки що тільки ускладнюють, супроводжуючи її демографічною кризою, і в підсумку має місце прагнення масово залучити обмежений ресурс праці з трудонадлишкових регіонів світу, які, у свою чергу, потребують піднесення економік своїх країн. Їх держави, що функціонують в умовах обмежених ресурсів зростання, у свою чергу, зіштовхуються з обмеженими можливостями для реалізації власних соціальних програм для населення, що живе в умовах низьких темпів економічного зростання і такого самого низького рівня життя. Держави, обтяжені борговими зобов'язаннями (і насамперед, деякі з країн ЄС), змушено обмежують роль соціальних програм з тим, щоб добитися фінансової стабільності та уникнути дефолтів. Поки що таке вдається завдяки усім можливим механізмам допомоги, але цим шляхом забезпечити зростання економіки неможливо. Необхідно підвищити її конкурентоспроможність – при тому, що вартість робочої сили не зростатиме, а бажано її ще й знизити, одночасно активізувавши ресурс праці з тим, щоб уникнути парадокса розвитку суспільства споживання, в якому чим вищим є рівень задоволення потреб, тим слабшим є прагнення до високопродуктивної та більш високооплачуваної праці. Завдання це є дуже суперечливим навіть у своїй постановці, внаслідок чого бюджет держави стає заручником вказаних суперечностей, оскільки досягнуті гарантії соціального забезпечення населення потрібні до виконання, викликаючи страх перед майбутнім, незважаючи на загрозу невідомого нарощування боргів, що, крім усього іншого, загрожує навіть такій успішній країні ЄС, як Німеччина, що є його “локомотивом” і кредитором: “Зростання німецького держборгу в останні 30 років... не залишає сподівань на збереження європейського соціалізму, яким ми його знаємо” [4, с. 26].

У сучасних умовах соціальна держава дала тріщину, незважаючи на, здавалося б, збереження умов її домінування у багатьох країнах як основоположного і такого, що має історичне значення для забезпечення результативності розвитку капіталізму і домінування інститутів ринку. Водночас реальністю продовжує залишатися поглиблення як внутрішньокраїнової, так і міжкраїнової диференціації. За даними глави підрозділу ринків, які розвиваються, і глобальної макроекономіки Morgan Stanly Investment Management, ринки країн, які розвиваються (а їх у полі зору МВФ 145 із 180), “тільки після 2000 р. почали наздоганяти провідні економіки, проте у 2011 р. різниця подушового доходу повернулася до рівня 1950-х років” [5, с. 108]. При цьому на майбутнє “...у своїй верхній та середній частині (країн, які перебувають на відповідному щаблі доходів. – *В.Г.*) новий економічний порядок буде, всупереч прогнозам більшості спостерігачів, більше схожим на старий” [5, с. 113]. Що це означає? Як пише М. Косолапов, якщо “економічне зростання (у минулі часи. – *В.Г.*) залишалося найважливішою умовою і механізмом для утримання амплітуди циклічних коливань економік західних країн у соціально безпечних межах, то розширення сфери високих темпів зростання без малого на половину людства (на майбутнє. – *В.Г.*) дозволило б ще на десятиріччя “змінювати не змінюючи” систе-

му світової економіки та фінансів, яка склалася” [6]. Для цього природним буде бажання глобального світу розвинутих країн мати у країнах ринків, які розвиваються, джерело зростання, засноване, насамперед, на економізованому (а не соціально і гуманітарно орієнтованому) шляху їх розвитку і, відповідно, на економізованій людині, орієнтованій на життя у суспільстві споживання, що продовжує його нинішній статус-кво, як було вище сказано, у соціально безпечних межах з тим, щоб послабити лабеті наймогутніших соціальних груп – бідняків, які перебувають на державному соціальному забезпеченні, і багатих, які одержують податкові пільги [4, с. 26]. Природним у такому процесі буде прагнення використовувати ресурси (і людські в першу чергу) країн з ринками, що розвиваються. У сукупності на такому шляху у людей навряд чи буде подолано утриманство і підвищаться мотиви до несення особистої відповідальності за розвиток у майбутньому, з одного боку, і за поглиблення суперечностей між багатими і бідними – з другого.

Економічне зростання, що супроводжується соціальною диференціацією як у суспільствах окремих країн, так і між багатим Заходом і бідним Півднем, є, крім усього іншого, результатом кризи соціальної держави, незважаючи на її реальний успіх на шляху розвитку капіталізму, самим же капіталізмом і реалізованим. На порядку денному постало питання дієвості висновків Й. Шумпетера про те, що капіталізм містить у собі джерело власної загибелі і що суспільство обов’язково переросте капіталізм, але це станеться тому, що досягнення капіталізму зроблять його непотрібним [7]. Але чи правий був Й. Шумпетер, дивлячись на сучасне суспільство і сучасний капіталізм, який породив ще більш витончений, побудований на глобальних мережах, спосіб перерозподілу доходів? “За твердженням Р. Вольфа (США), ...різниця у рівні доходів призводить до такої напруженості, якої я не спостерігав ніколи раніше у своєму житті” [8]. Це наслідок того, що “...нині суспільство розкололося на “99%” (звичайні люди, які з усіх сил намагаються вижити) і “1%” (привілейовані надбагаті люди, що стають багатшими з кожним днем)... У США нині спостерігається “серйозний” або “дуже серйозний” конфлікт між бідними і багатими” [8]. Наведемо інший приклад з європейського життя. У Німеччині спостерігається економічне зростання, для досягнення якого посилено підтримується експорт, але штучно стримується заробітна плата всередині країни. За даними С. Сумленного, підсумком гонитви за зростанням економіки Німеччини є збідніння німців, внаслідок якого 38% з них впевнені, що їхня пенсія буде не вищою від прожиткового мінімуму, а очікування німців віком 25–35 років зводяться до того, що 51% з них впевнені, що на них очікує старість за межею бідності. Але ж Німеччина – батьківщина соціальної держави.

Сучасна соціальна держава Німеччини має й інші характерні ознаки її кризи, оскільки “...фактично йдеться про створення всередині соціальної держави Німеччини зон нестримної експлуатації” [9]. Згідно з висновками С. Сумленного, це результат змін у сучасних моделях наймання на роботу. Використовується тимчасовий контракт, популярний серед великих концернів, оскільки він дозволяє скорочувати соціальні відрахування, загострюючи тим самим кризу соціальної держави і підвищуючи рівень експлуатації. Про майбутні можливі зміни в моделях наймання на роботу ми поговоримо далі. Але нині можна стверджува-

ти: у сучасній моделі держави проявляються риси, які характеризуються тим, що одержання прибутку і накопичення капіталу залишаються основоположною “креативною” складовою її процвітання, а поглиблення соціальної нерівності характеризується тим, що мають місце звуження середнього класу та, відповідно, накопичення багатства і бідності на крайніх полюсах споживчих груп населення, поглиблюючи на цьому шляху кризу соціальної держави, якщо в ній не буде вибудовано нову архітектуру сучасного світу в системі координат Схід – Захід. Мова про те, “що нова архітектура суперництва між Сходом і Заходом за “Третій світ” * стане скоріше не повторенням суперництва епохи “холодної війни”..., “а гонкою за лідером”, що сприятливо вплине на ситуацію в Африці (і не тільки. – *В.Г.*). Деякі країни – такі, як Замбія, справляють жорсткий тиск на Китай, вимагаючи наймати місцевих працівників, збільшувати зарплати, дотримуватися правил видобування природних ресурсів, і навіть загрожують можливістю експропріації родовищ, розроблюваних китайцями, у разі невиконання таких вимог. У цьому розумінні африканські демократії, що народжуються, здатні перетворити економічну присутність Китаю на підйому більш активної модернізації, не підриваючи основ своїх демократичних інститутів” [10]. Є всі підстави, хоча й немає гарантій, для розвитку цим самим шляхом у державах “Третього світу” інститутів соціальної держави, здатної забезпечувати рух на шляху підвищення добробуту населення цих країн, уникаючи поглиблення суперечності між багатством і бідністю.

Нерівність і несправедливість сучасного капіталізму досягли масштабів, коли існуючою моделлю розвитку на фоні проблем соціальної держави стала опікуватися церква. Свого часу Іоанн Павло II зазначав: “Зростає світове багатство за відповідними показниками, але збільшуються і диспропорції... Корупція і незаконність присутні, на жаль, як у поведінці старих і нових економічних і політичних суб’єктів багатих країн, так і найбідніших країн” [11, § 21]. Внаслідок порушень соціальних перетворень і завоювань на фоні глобалізації “...ринок став глобальним і ... стимулював пошук багатими країнами районів для розміщення дешевого виробництва, щоб знизити ціни на багато продуктів, підвищити купівельну спроможність і тим самим прискорити темпи розвитку, націлені на збільшення споживання на власному внутрішньому ринку. Ринок, таким чином, стимулював нові форми змагання між державами, які бажають залучити на свою територію виробничі центри іноземних підприємств. Ці процеси призвели до скорочення систем соціального захисту, що стало платою за пошук підвищення конкурентоспроможності на глобальному рівні за більшої небезпеки для дотримання прав трудящих, основоположних прав людини і солідарності, здійснюваної соціальною державою у традиційних формах” [11, § 25]. Як результат руйнування основ соціальної держави – це плата за досягнення економічного зростання у глобальних масштабах на фоні зростання багатства у цілому світі, яке так і не принесло звільнення від матеріальної необхідності, про яку писав К. Маркс. До того ж боротьба за економічне зростання в майбутньому, при прагненні “змінювати не змінюючи” в облаштованій моделі, загрожує поглибити глобальні виклики стабільності.

* Саме у “Третьому світі” на сьогодні збережено можливості високих темпів зростання економіки, що ґрунтуються на модернізаційній парадигмі індустріального типу з можливою широкою участю Заходу, але не тільки.

Суспільство споживання, яке сформувалось у глобальному вимірі, породило загрозу існуванню людства, оскільки в умовах, які склалися, споживча модель загострила боротьбу за ресурси, а новий глобальний конфлікт стає дедалі реальнішим. Адже “...ситуація віщує початок воєн за перерозподіл дефіцитних ресурсів. Запобігти катастрофі можна тільки, якщо буде знайдено і застосовано нову формулу людського співжиття — альтернативну зосередженості на “економічному зростанні” (і, як наслідок, продовженні погіршення життєвих умов) як на єдиних ліках від усіх соціальних хвороб. Цю формулу використовують і з усіх сил захищають держави, що домінують сьогодні. Якщо нічого не станеться, маси людей знищуватимуться не з ідеологічних причин, як наші дідусі та бабусі. Причиною стануть ресурси, які вони мають і які прагнуть зберегти для свого виживання, але на які хтось інший поклав око” [12].

Напевно, можна очікувати, що самоціллю розвитку людських сил, про які говорив К. Маркс, за існуючих умов розвитку, викликів і загроз для нього може виявитися не прагнення до звільнення від праці, яка дає можливість задовольнити матеріальні потреби. Адже, підсумовуючи багато що з уже сказаного і прочитаного, величезних зусиль доведеться докласти, як і раніше, одним на захист, а другим — на цілі нападу для збереження або завоювання ресурсного виміру життєвого простору, що скорочується. Тим самим економічний детермінізм минулого нікуди не зникає сьогодні і певно в майбутньому, незважаючи на восьмигодинний робочий день і багато інших завоювань соціального характеру. І важко собі уявити, що ті, хто добився успіху в економічному детермінізмі, та ті, хто є успішним у суспільстві споживання, добровільно відмовляться від своїх завоювань, не порушуючи принципів свободи і справедливості. Як наслідок, майбутній розвиток подій навколо існуючої кризи у царстві суспільства споживання стає багато в чому невизначеним.

На цьому шляху, як зазначалося вище, відчувається прагнення не шукати нові підходи до переформатування нинішньої моделі, а зберегти усі ті самі принципи лібералізму, в основі філософії якого лежать процеси, що призводять до глобальної нерівності. Колишні ж способи боротьби з бідністю та нерівністю, а також іншими хворобами і вадами виявились у II половині ХХ ст. малоефективними.

До того ж не випадково із 124 країн, які мають ринки, що розвиваються, і яким вдалося добитися сталого зростання на рівні 5% протягом цілого десятиріччя з 1980 р., 52% — це демократії, а 48% — авторитарні держави. Принаймні, у середньостроковій перспективі значення має не тип політичної системи, а, скоріше, наявність менеджерів, які розуміють і здатні проводити реформи, необхідні для зростання, використовуючи підходи “хорошого управління”, в якому володарює закон на благо і в ім’я людини [5, с. 112], що, врешті-решт, є немислимим поза соціальною державою.

Збереження ж “завоювань” суспільства споживання при домінуванні економічного детермінізму у випадку, “...коли немає можливостей для кар’єрного зростання, ведення бізнесу і реалізації громадянських проектів (у тому числі й тих, що пов’язані з можливістю реалізації проектів, які заповнюють простір вільного часу окремої особи або її сім’ї, або окремо соціально організованої для таких цілей групи. — В.Г.), соціальна активність йде до радикалізму” [13].

На дорожній карті загострення радикалізму стоїть також корупція, яка є однією з ключових проблем сучасності. “В останні роки в деяких країнах... проблема корупції стає дедалі гострішою, вона здатна призвести до загибелі партії та загибелі держави” [14]. Ця заява пролунала з вуст китайського лідера Сі Цзіньпіна.

У підсумку можна стверджувати, що криза соціальної держави може загострюватися не тільки внаслідок посилення напруженості та навіть глобального конфлікту за ресурси, але й за рахунок радикалізації поведінки людей і соціальних заворушень, які, наприклад, під егідою соціальних революцій типу “арабської весни” вироджуються в “арабську зиму”.

Реальна практика соціальної держави підлягає перегляду в напрямі, згідно з яким, за твердженням Р. Грінберга, повинне мати місце звільнення від помилки, нібито соціальна політика – всього лише розподіл благ, створених рештою економіки, і при цьому, на його ж думку, “...соціальний характер держави в першу чергу передбачає, що не можна все віддавати у відкуп ринковій економіці. Без соціально-політичних обмежень ринкова економіка не спроможна забезпечити справедливість у суспільстві” [15, с. 226]. Ринковій економіці необхідне соціальне коригування як у минулому, так і в майбутньому. Відмова від необхідних змін, невміння або незнання способів перегляду її основ в умовах масштабності майбутніх змін в економіці та в соціальній сфері загрожують масовою незадоволеністю життям і, відповідно, зростаючою протестністю населення. Водночас “...в економічному світогляді людей, які нині при владі (Р. Грінберг має на увазі російську владу, проте таке твердження може бути віднесене до влади багатьох країн. – *В.Г.*), схоже мало що змінилося. Витрати з бюджету на соціальну сферу і підтримку науки, культури, освіти та охорони здоров’я, судячи з усього, розглядаються ними як суто добродійні пожертви, а не як ефективні інвестиції в цивілізоване майбутнє країни” [15, с. 408].

Глобальні виклики сучасності довгострокового характеру (серед яких – виснаженість навколишнього середовища та його ресурсів, нові види хвороб, глобальне потепління, конфлікти за ресурси і ряд інших) можуть виявитися нерозв’язаними у процесі економічного зростання колишньої моделі. Відповіддю на негативний сценарій розвитку подій може стати політика відтворення економічної та соціальної життєдіяльності на основі загальної гуманізації виховання та освіти, яка сприятиме формуванню в наступному поколінні “критичної маси” людей, здатних і в індивідуальних, і в колективних засадах суспільного і державного устрою раціоналізувати свою поведінку (в тому числі і у взаємодії з навколишнім середовищем). До регуляторного механізму взаємодії соціального і державного необхідно імплементувати етичну складову, яка, як показав досвід колишньої соціалізації людини й держави, не була до нього включена. І для такої складової потрібні високоосвічені та креативно діючі працівники і бізнесмени, здатні не тільки високопродуктивно працювати, але й дотримуватися норм моралі, в результаті чого не тільки сплачуються податки, але й є можливість захистити соціально незадоволеного індивіда шляхом підтримання, насамперед, його працездатності.

Основоположним на шляху підвищення ступеня соціалізації життєдіяльності людини й держави, з одного боку, та бізнесу – з другого, є людський капітал,

оскільки у більшості досліджених країн – учасниць проекту ОЕСР запаси людського капіталу перевершують ВВП у 10–11 разів. Крім того, співвідношення між людським і фізичним капіталами складається на користь першого – від 3,6 раз у Нідерландах та Італії до 7 разів у Великобританії [16].

Оскільки соціальне і економічне у житті суспільства – це багато в чому єдність соціальної держави й ринку, в якій відповідальність за розвиток людського капіталу несе переважно держава, використовуючи для таких цілей, насамперед, інститути соціалізації, а за розвиток фізичного капіталу – переважно ринок, то, завдяки різним формам капіталу, майбутнє суспільного розвитку є неможливим без соціальної держави, яку б кризу вона не переживала, адже людський капітал, який формується, у першу чергу, під впливом держави шляхом підтримання процесів функціонування інститутів соціалізації людини, як було сказано вище, значно перевершує фізичну форму капіталу. Тому майбутній розвиток розглядуваного співвідношення залежить від того, наскільки інститути соціалізації зможуть розвиватися завдяки сучасним функціям соціальної держави, в результаті яких можливим є досягнення “у житті умов, коли все мені дозволено” [17], і водночас “...ніщо не повинне володіти мною” [17]. Тим самим відкриваються можливості для реалізації гуманізації виховання і освіти, завдяки яким “ні бідність, ні багатство не є в земному житті умовою спасіння людини” [18], а розвиток відбувається в результаті соціальної енергії людей, що мають капітал, який перевершує його фізичне значення. При цьому риси гуманності та активні позиції в життєдіяльності суспільства характеризуються тим, до чого закликає Євангеліє, – “до внутрішньої свободи від дріб’язкової особистої турботи, піднесення над суєтою, що пригнічує душу, і спокійної впевненості в шляхах Провидіння. Ніскільки не усуваючи обов’язковості і цінності щоденної праці, Євангеліє надає їй більш високих цілей і мотивів” [18]. Тим самим етична складова соціальної держави може посісти одне з основоположних місць у соціальній державі, де свобода особистості реалізується у процесі формування людини, здатної до креативної діяльності, звільняючи її, за К. Марксом, від матеріальної необхідності. Тим часом в умовах свободи від матеріальної необхідності необов’язково формується прагнення до креативного майбутнього, оскільки за рівнем знань, незважаючи на всю конкуренцію, не напружена більшість, на прикладі Великобританії, нерідко не має тенденцій до активної діяльності, тоді як “...єдиний вихід для “Цивілізації лайт” – повна переорієнтація суспільства на загальний, обов’язковий і безперервний розвиток для всіх і кожного” [3].

Щодо достатності умов на шляху до свободи, то такими є створення умов для внутрішньої свободи завдяки її етичним складовим, оскільки в сучасності “з’являються нові можливості для благих справ, але відкриваються також величезні лазівки для зла, лазівки, яких раніше не було. Ми всі стали свідками того, що прогрес у поганих руках може стати і стає страшним просуванням зла. Якщо технічний прогрес не відповідає прогресу етичного виховання, внутрішнього зростання людини, то тоді це не є прогрес, а загроза для людини і всього світу” [19]. У процесі етизації поведінки людини інститут церкви може реалізувати свою роль, відновивши і розширивши свою діяльність, спрямовану на подолання суспільно значущого зла, – як колись була ефективною участь церкви, наприклад, в освітньому процесі, в накопиченні та збереженні знань.

Розглядаючи етизацію поведінки держави, бізнесу і населення як спосіб розширення потенціалу соціальної держави, як одну з достатніх умов її розвитку, необхідно в будь-якому випадку виходити також із зміни його необхідних умов. В іншому разі позитивний результат буде недосяжним. Це тим більш важливо, оскільки сучасні тенденції глобалізації переформатують інститут держави в нові моделі та форми [20], особливо в ті з них, де “розмивається” державний суверенітет і тим самим мінімізуються його соціальні функції, руйнуючи базис соціальної держави. Наприклад, це утворення типу корпорації-держави, в якому можна спостерігати і зростання безробіття, і масову маргіналізацію населення замість соціальних реформ, спрямованих, за Кейнсом, на збільшення соціальних витрат і прагнення до повної зайнятості, але ж соціальна держава (Welfare State) визначається як держава, де уряд перебирає на себе принципову відповідальність за забезпечення основних соціальних потреб її громадян [21].

Соціальна держава, виконуючи найважливішу роль у формуванні та розвитку як самої держави, так і окремої особи, сприяла формуванню асиметрії між людським і фізичним капіталами на користь першого. Її і треба, на нашу думку, використовувати для зміни ситуації на краще шляхом розробки і використання інновацій, насамперед, у соціальній сфері, спрямованій на формування умов для капіталізації людського капіталу. Разом з тим має місце заміна концепції соціальної держави на концепцію держави розвитку, хоча, необхідно відмітити, “держава розвитку” дистанціюється від фундаментального лібералізму. Так, у Доповіді про людський розвиток 2013 сформульовано, що держава, яка турбується про розвиток, є відданою цілям розвитку і дружньою до людей. Диференційовано залежно від країни в такій державі слід вжити заходів щодо ринкового регулювання; сприяння експорту; промислового розвитку; технологічного прогресу; підтримки галузей, які внаслідок неповноти ринку можуть у цьому випадку і не виникнути [22].

Держава, дружня до людей, розвиває також соціальні послуги шляхом інвестування в їх потенціал за допомогою забезпечення рівності можливостей, поліпшення охорони здоров'я та освіти, зниження бюрократичних і соціальних обмежень, створення умов для соціальної мобільності та дії “соціальних ліфтів”, удосконалення функціонування держави і соціальних інститутів, поширення якісних робочих місць, підзвітності лідерів, громадських обговорень [22].

У наданому варіанті “державу розвитку” дистанційовано від ідеологеми ліберальної моделі вільного ринку і мінімізації держави, проте в ньому однозначно простежується ідеологія залежності соціального розвитку від результатів зростання економіки і розвитку ринку, тоді як подолання сучасної кризи соціальної держави бачиться у зворотному – коли розвиток соціального, усуваючи відчуження між бідністю та багатством на шляху до справедливого, стає ресурсом інноваційного шляху суспільного, державного та економічного розвитку. В іншому випадку це те, що вже мало місце в минулому, коли пріоритетом визнавався розвиток, який забезпечував економічне зростання, а його результати були найважливішою умовою забезпечення соціальної безпеки, але ні бідність, ні безробіття переможені не були, а нерівність стала ледь не головним підсумком ХХ ст., яке закінчилося. Наслідки такого сценарію в майбутньому цілком зрозумілі, оскільки економізованість поведінки на шляху “змінювати нічого не змінюючи”, як

ми тільки що бачили, залишить на другому плані соціальну і гуманітарну складові, незважаючи на, здавалося б, “відданість” цінностям соціальної справедливості через дружню до людей державу, але внаслідок провалів і ринку, і держави це завдання так і не було вирішене в минулому.

Моделі соціальної держави на європейському континенті є дуже різними як за змістом, так і за результативністю. Згідно з класифікацією академіка РАН С. Рогова, представленою на Московському економічному форумі у березні 2013 р., ці моделі такі: англосаксонська (лібералізм + популізм); скандинавська (соціал-демократія); західноєвропейська (соціал-демократія + християнська демократія); південноєвропейська (спадщина фашизму + популізм); східноєвропейська (спадщина соціалізму + неолібералізм). У результаті розвитку соціальної держави конкурентну боротьбу серед його моделей виграє, за даними С. Рогова, скандинавська, яка забезпечує найвищі показники індексу людського розвитку, а також конкурентоспроможності за підсумками 2012 р.

Скандинавська модель соціальної держави забезпечує і найефективнішу систему управління, оскільки Скандинавські країни, імовірно, краще за всіх керовані у світі, а “широка соціальна довіра (на протилежність довірі до найближчих родичів) вивела Скандинавію на лідерські позиції” [23].

Реально процес зміни підходів до сучасної реструктуризації соціальної держави поки що відбувається за неоліберальними лекалами, і першість здобуває підхід, побудований на економічному детермінізмі, завдяки якому соціальні функції щодо таких суспільних благ, як медицина, соціальне страхування, освіта, пенсійне обслуговування, стають дедалі залежнішими від особистої відповідальності людини з використанням для цього приватної основи.

Неолібералізація соціальної держави шляхом розширення приватизації суспільних благ веде до скорочення, а не до розширення, можливостей для реалізації окремої особи, адже суспільні блага, забезпечувані на базі ринкових підходів, перетворюються у суспільному житті на “ринок можливостей” для одержання благ [24]. Ринок же, як відомо, має провали, внаслідок яких формується нерівність в одержанні вже і суспільних благ, але ж завдяки саме їм у соціальній державі знижується рівень несправедливого розподілу шляхом соціального коригування, оскільки, як правило, на ринку задоволення потреб у суспільних благах, незважаючи на декларовані умови рівних можливостей, для багатьох є недоступними або за ціною, або за якістю, або з ряду інших причин. Крім того, ці ринки, як і багато інших, не досконалі, а багато в чому не конкурентні та “не прозорі”, особливо у країнах з ринками, які розвиваються, але не тільки.

Як наслідок, криза соціальної держави в умовах реалізації такої її моделі поглиблюватиметься, адже одержання суспільних благ залежатиме від “невидимої руки” ринку з його провалами, особливо якщо суспільству і державі не вдасться вибудувати такі відносини, в результаті яких економічне зростання визначатиметься соціальними інноваціями, що визначають, у свою чергу, стимули до інноваційного шляху розвитку економіки. Врешті-решт, мова повинна йти про формування такої соціальної організації суспільства, що забезпечувала б реалізацію модернізаційних проектів у соціальній державі, де творча сила соціальної організації змінювала б діяльність людей на активну і креативну. На

кожному етапі розвитку в успішних країнах такі соціальні організації формувались, і про їх розвиток піклувались і суспільство, і держава, і політичні партії.

У політичному спектрі проблема соціальної держави в умовах дедалі більшого домінування задоволення потреб у суспільних благах з використанням “ринків можливостей” залишає для широких мас хіба що рівні права на участь у виборах, але серед багатьох верств населення, яке живе у сучасних країнах, масової активності у виборах не спостерігається. “Враховуючи затяжну кризу у світовій економіці, а також те, що трудящі по всьому світу потерпають від безробіття, боргів і відсутності зростання доходів, різку критику Маркса на адресу капіталізму – зокрема того, що ця система за суттю своєю є несправедливою і саморуйнівною – не можна повністю списувати з рахівниць... Капіталістична система немуніче призведе до збідніння мас, оскільки всі багатства світу будуть сконцентровані в руках жадібної меншості... З 1983 по 2010 рік у США 74% приросту багатства припадало на 5% найбагатших людей країни, тоді як доходи 60% найбідніших жителів країни знизилися... Маркс не тільки діагностував вади капіталізму, але й визначив їх наслідки. Якщо законодавці не знайдуть спосіб гарантувати справедливі економічні можливості (та й не тільки. – *В.Г.*), трудящі всього світу можуть об’єднатись. У Маркса ще є можливість помститися” [8]. Добре, якщо шляхом не революції, а еволюції.

Соціальна держава позитивно вплинула на формування асиметрії між працею і капіталом на користь першої, про що свідчать результати сучасних вимірювань, які було наведено вище, але водночас вона не змогла належною мірою реалізувати одержані результати щодо капіталізації людського капіталу як джерела зростання економіки і зниження рівня бідності. Колишня модель соціальної держави виконала свою роль, а одержані результати повинні дозволити їй у майбутньому формуванні та розвитку стати на рейки утвердження нової або, скоріше, більш розвинутої моделі, де існують умови для капіталізації людського капіталу, яка дозволяє мінімізувати нинішні втрати від кризи соціальної держави і подолати наявні недоліки такої держави. Які ж шляхи цієї капіталізації, яка дозволяє “примирити економічні досягнення із соціальним розвитком” [25] у XXI ст.

Найважливішим напрямом зусиль з капіталізації людського капіталу як одного із способів примирення економічних досягнень із соціальним розвитком є соціально задоволений працівник, здатний до високопродуктивної праці. Для цього, як пише М. Каргалова, в ЄС шляхом інвестицій у соціальний розвиток, які розглядаються як “продуктивні інвестиції” та як “продуктивні вкладення”, зберігається зайнятість для різних верств населення. В підсумку реалізується один з можливих шляхів капіталізації людського капіталу за рахунок як соціальних витрат держави, так і бізнесу, підтримуючи зайнятість і повертаючи або зберігаючи здібності людини до праці. Це особливо важливо для молоді при отриманні першого робочого місця, для людей старшого віку, а також малокваліфікованої робочої сили, жінок з дітьми тощо. У сукупності такі соціальні витрати дістали назву “інвестиції в майбутнє”, проте серед населення ці зміни зустрічають неприйняття з огляду на те, що утриманство є глибоко вкоріненим недоліком колишньої соціальної держави [25, с. 93–100].

У напрямі подолання європейської відчуженості щодо залучення до праці ширших мас населення європейських країн, які мають високий рівень соціального захисту, передбачаються також підвищення вимог до громадян щодо їх активності та відповідальності, індивідуалізація послуг соціального характеру, зниження гарантій за рівнем доходів, залучення населення до усупільненої діяльності, розширення участі держави в розвитку нових технологій, які б сприяли створенню перспективних видів зайнятості. В сукупності вважається, що у такий спосіб відкривається шлях до забезпечення подальшої життєздатності держави добробуту [26].

Ще однією складовою підвищення капіталізації людського капіталу є боротьба соціальної держави з так званою “ексклюзивною освітою”. Сьогодні знання, які слугують запорукою інноваційних змін у суспільстві і в технологіях, які визначають майбутнє економіки, перетворилися на джерело не тільки економічної могутності, але й влади. Оскільки доступність знань і можливість їх оновлення визначаються економічною могутністю як окремих країн, так і найбагатшої частини їх населення, то для них у першу чергу функціонують найкращі університети, з не доступною для більшої частини населення системою здобуття освіти високого класу. Тим самим поглиблюється суперечність між суспільством і економікою, оскільки у сучасній соціальної держави нерідко не досить коштів і способів, щоб створити більшості громадян умови для здобуття високоякісної освіти, тому боротьба з так званою “ексклюзивною освітою” для обраних — одне з основоположних завдань з подолання соціальної відчуженості. Це з одного боку. А з другого, розв’язання цього завдання доцільно покладати, насамперед, на соціальну державу, яка у такий спосіб може підвищувати рівень капіталізації людського капіталу. В цьому полягає один з факторів підвищення соціальної справедливості — щодо не тільки піднесення рівня життя, але й доступу до управління державою, тобто влади для багатьох, а не для окремих представників.

Крім того, у такий спосіб розширюються шляхи оновлення суспільства на інноваційній основі не стихійно, а за рахунок зміцнення інноваційних рушійних сил, викликаючи ними інноваційні зміни в самому суспільстві, оскільки відомо, що розуміння суспільного життя як певної сукупної діяльності індивідів, які об’єдналися для контролю над своїми діями, стає більш масовим, а не обраним. Саме тут виникає усвідомлення того, чому можна говорити про існування єдності між категоріями “суспільство” і “держави”; на таку єдність люди погодилися для контролю над своєю діяльністю, а соціальні функції, притаманні для суспільства, в яке люди об’єдналися для задоволення “соціальних інстинктів”, у реальності активізуються за рахунок того, що розширення можливостей для здобуття знань, у свою чергу, дозволяє розширити участь народних мас як у владі, так і в одержанні доходів, а потім і власності.

Таким самим шляхом виникають можливості для подолання кризи держави загального добробуту, яка полягає, за П. Розанваллоном (Франція), у тому, що вирішення завдання забезпечення матеріального добробуту здійснюється на фоні її невирішених проблем, пов’язаних з етичними складовими суспільного розвитку, в якому домінує економічний контекст, спрямований на подолання злиднів, бідності, що і призвело до формування суспільства споживан-

ня [27], вади якого були охарактеризовані нами вище і полягають у тому, що ринок праці у такому суспільстві перетворився на свій антипод, в умовах якого населення, що живе у суспільстві споживання і спирається нібито на закони ринку, перестає реагувати на сигнали ринку. Останнє означає, що на ринку праці у суспільстві споживання потрібні не ринкові правила (як уже вище зазначалось), а повна переорієнтація суспільства на загальний, обов'язковий і безперервний розвиток для всіх і кожного, – з тим, щоб безперервний розвиток усіх і кожного давав свої результати у контексті не тільки забезпечення матеріального добробуту, але й підвищення ступеня вирішеності проблем, пов'язаних з етичними складовими, спрямованими на викоренення вад у суспільному і державному житті, при розширенні можливостей для здобуття гідної освіти також для всіх і кожного, що, безперечно, і далі підвищуватиме рівень накопичення людського капіталу на шляху перетворення його на провідний фактор економічного розвитку. Крім того, при підвищенні його капіталізації потрібною є зміна форми наймання на роботу – замість домінуючої класичної поряд з появою її перекручень, які ведуть не тільки до збільшення тривалості робочого дня, але й до втрати колишніх соціальних завоювань.

Щоб масова креативна діяльність мала можливість реалізуватися не тільки у владі, але й у власності, необхідним є розширення застосування такої форми наймання на роботу, як участь у прибутку. Цим шляхом підвищується здатність до продуктивної праці, що, у свою чергу, дозволяє, з одного боку, отримати доступ до формування власності, а з другого – розірвати ваду сучасності, яка нерідко зустрічається, полягає в єдності влади сили і влади власності і посилюється доступністю влади знань. Як відомо, від зміни форми наймання на роботу і переходу до участі у прибутку економічне зростання набуває додаткового приросту, і тим самим досягається можливість не тільки збільшення доходів, але й контролю над власністю та володінням нею.

На основі зазначених і незазначених шляхів капіталізації людського капіталу і способів його збільшення розширюються можливості для зростання доходів населення, доходів держави і бізнесу, витрат держави на матеріальну підтримку незаможної меншості. При цьому розширюються можливості для участі громадян у владі та контролі за її діяльністю, при підвищенні доступності знань і накопиченні їх у широких верств населення, посилюється підтримка працездатності та конкурентоспроможності кожного на ринку праці, а врешті-решт, знижується його залежність від власників, які володіють капіталом. Тим самим соціальна держава, ставши на шлях підвищення капіталізації людського капіталу і подальшого підвищення рівня його накопичення, одержує додаткові фактори, що сприяють виходу з кризи, подоланню нерівності серед людей, що викликана, в першу чергу, їхніми природними здібностями і поглиблюється внаслідок проявів провалів як ринку, так і держави. Водночас соціальна держава має можливість їх обмежувати, а надалі виступати як одна з основних складових соціальної організації суспільства, сприяючи реалізації його модернізаційних проектів.

Список використаної літератури

1. *Гаджиев К.* Внешняя политика в поле пересечения морали и власти // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2011. – № 10. – С. 68.

2. *Джейнуэй У.* Два пути развития, основанные на инновациях экономики [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.oilru.com/news/364792.
3. Криза суспільства споживання [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.epravda.com.ua/publications/2013/04/14/370764/.
4. *Кокшаров А., Сумленный С.* Союз для хорошей погоды // Эксперт. — 2010. — № 19.
5. *Шарма Р.* Проблемы в БРИК // Россия в глобальной политике. — 2013. — Т. 11. — № 1.
6. *Косолапов Н.* Прообраз посткапитализма // Россия в глобальной политике. — 2013. — Т. 11. — № 11. — С. 27.
7. *Schumpeter J.* Imperialism and Social Classes. — Cleveland : Meridian Books, 2007. — P. 174–175.
8. *Шуман М.* Месть Маркса: как классовая борьба формирует мир [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://inosmi.ru/world/20130327/207399825.html>.
9. *Сумленный С.* Рабство по-европейски // Эксперт. — 2013. — № 8. — С. 29.
10. *Параг Х.* Демократия или эффективность: вызов XXI века // Свободная мысль. — 2010. — № 8. — С. 111–112.
11. *Ioannes Paulus II Sollicitudo veī socialis* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp_ii_enc_30121987_collicitudo-veī-socialis-en.html/.
12. Междувластие. Зигмунт Бауман беседует с Винченцо Делла Сала // Россия в глобальной политике. — 2012. — Т. 10. — № 6. — С. 19–26.
13. *Маркедонов С.* Беловежское наследие // Россия в глобальной политике. — 2012. — Т. 10. — № 6. — С. 80.
14. *Ломанов А.* Кальций для коммунистов // Россия в глобальной политике. — 2012. — Т. 10. — № 6. — С. 118.
15. *Гринберг Р.С.* Свобода и справедливость. Российские соблазны ложного выбора. — М. : Магистр, Инфра — М, 2012.
16. *Капелюшников Р.* Сколько стоит человеческий капитал России? // Вопросы экономики. — 2013. — № 1. — С. 44–45.
17. Первое послание к Коринфянам Святого Апостола Павла. — 10:26; 10:23; 6:12.
18. *Шаранов С., Улыбищева М.* Православие и предпринимательство // Эксперт. — 2013. — № 1. — С. 41.
19. *Benedetto XVI. Spe salvi, § 22* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben_xvi_enc_20071130_spe_salvi_it.html/.
20. *Харин А.* Эволюционные модели государства постмодерна // Свободная мысль. — 2012. — № 11–12. — С. 91.
21. *Webster's Desk Dictionary of the English Language.* New York : Portland House, 1990.
22. Доклад о человеческом развитии 2013. — М. : Весь Мир, 2013. — С. 1–9.
23. Тайна успеха // *The Economist.* — 2–8 февр. — 2013.
24. *Механик А., Рогожников И.* Россия в поисках нового пути // Эксперт. — 2013. — № 2. — С. 63.
25. *Каргалова М.В.* Социальная Европа в XXI веке. — Ч. 1 : Социальный стержень Европы. — М. : Рус. сувенир, 2009. — 166 с.

26. Социальная Европа в XXI веке. – Ч. 3 ; [ред. М.В. Каргалова и др.]. – М. : ДИЕ РАН, 2010. – № 552. – С. 28–30.

27. Розанваллон П. Новый социальный вопрос. – М. : Ad Marginem, 1997. – 192 с.

References

1. Gadzhiev K. *Vneshnyaya politika v pole peresecheniya morali i vlasti* [Foreign policy in the field of intersection of moral and power]. *Mirovaya Ekonomika i Mezhdunarodnye Otnosheniya – World Economy and International Relations*, 2011, No. 10, p. 68 [in Russian].

2. Janeway W. *Dva puti razvitiya, osnovannye na innovatsiyakh ekonomiki* [Two ways of development that are based on innovations of the economy], available at: www.oilru.com/news/364792 [in Russian].

3. *Kryza suspil'stva spozhyvannya* [Crisis of a consumer society], available at: www.epravda.com.ua/publications/2013/04/14/370764/ [in Ukrainian].

4. Koksharov A., Sumlennyi S. *Soyuz dlya khoroshei pogody* [Union for good weather]. *Ekspert – Expert*, 2010, No. 19 [in Russian].

5. Sharma R. *Problemy v BRIK* [Problems in BRIC]. *Rossiya v Global'noi Politike – Russia in Global Policy*, 2013, Vol. 11, No. 1 [in Russian].

6. Kosolapov N. *Proobraz postkapitalizma* [Preimage of post-capitalism]. *Rossiya v Global'noi Politike – Russia in Global Policy*, 2013, Vol. 11, No. 11, p. 27 [in Russian].

7. Schumpeter J.A. *Imperialism and Social Classes*. Cleveland, Meridian Books, 2007, pp. 174–175.

8. Schuman M. *Mest' Marksa: kak klassovaya bor'ba formiruet mir* [Marx's revenge: how class struggle is shaping the world], available at: <http://inosmi.ru/world/20130327/207399825.html> [in Russian].

9. Sumlennyi S. *Rabstvo po-evropeiski* [Slavery in European]. *Ekspert – Expert*, 2013, No. 8, p. 29 [in Russian].

10. Parag Kh. *Demokratiya ili effektivnost': vyzov XXI veka* [Democracy or efficiency: challenge of the XXI-st century]. *Svobodnaya Mysl' – Free Thought*, 2010, No. 8, pp. 111–112 [in Russian].

11. Ioannes Paulus II *Sollicitudo veii socialis*, available at: www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp_ii_enc_30121987_collicitudo-veii-socialis-en.html/.

12. *Mezhdyvlastie. Zigmunt Bauman besuedet s Vinchentso Della Sala* [Interpower time. Zygmunt Baumann talks with Vincenzo Della Sala]. *Rossiya v Global'noi Politike – Russia in Global Policy*, 2012, Vol. 10, No. 6, pp. 19–26 [in Russian].

13. Markedonov S. *Belovezhskoe nasledie* [Heritage of the Belovezhskaya Pushcha]. *Rossiya v Global'noi Politike – Russia in Global Policy*, 2012, Vol. 10, No. 6, p. 80 [in Russian].

14. Lomanov A. *Kal'tsii dlya kommunistov* [Calcium for communists]. *Rossiya v Global'noi Politike – Russia in Global Policy*, 2012, Vol. 10, No. 6, p. 118 [in Russian].

15. Greenberg R.S. *Svoboda i Spravedlivost'. Rossiiskie Soblazny Lozhnogo Vyboru* [Freedom and Justice. Russian Temptations of False Choice]. Moscow, Magistr, Infra – M, 2012 [in Russian].

16. Kapelyushnikov R. *Skol'ko stoit chelovecheskii kapital Rossii?* [Which is the price of Russia's human capital?]. *Voprosy Ekonomiki – Questions of Economy*, 2013, No. 1, pp. 44–45 [in Russian].

17. *Pervoe poslanie k Korinfyanam Svyatogo Apostola Pavla* [The first message of Saint Apostle Paul to the Corinthians]. – 10:26; 10:23; 6:12 [in Russian].

18. Sharanov S., Ulybishcheva M. *Pravoslaviye i predprinimatel'stvo* [Orthodoxy and business]. *Ekspert – Expert*, 2013, No. 1, p. 41 [in Russian].

19. Benedetto XVI. *Spe salvi*, i. 22, available at: www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben_xvi_enc_20071130_spe_salvi_it.html/.

20. Kharin A. *Evolutsionnyye modeli gosudarstva postmoderna* [Evolution models of a state of the post-modern]. *Svobodnaya Mysl' – Free Thought*, 2012, No. 11–12, p. 91 [in Russian].

21. Webster's Desk Dictionary of the English Language. New York, Portland House, 1990.

22. *Doklad o Chelovecheskom Razvitiy 2013* [Report on the Human Development 2013]. Moscow, Ves' Mir, 2013, pp. 1–9 [in Russian].

23. *Taina uspekha* [Mystery of success]. *The Economist*, February 2–8, 2013 [in Russian].

24. Mekhanik A., Rogozhnikov I. *Rossiya v poiskakh novogo puti* [Russia seeks a new way]. *Ekspert – Expert*, 2013, No. 2, p. 63 [in Russian].

25. Kargalova M.V. *Sotsial'naya Evropa v XXI Veke. Ch. 1. Sotsial'nyi Sterzhen' Evropy* [Social Europe in the XXI-st century. Pt. 1. Europe's Social Rod]. Moscow, Rus. Suvenir, 2009 [in Russian].

26. *Sotsial'naya Evropa v XXI Veke. Ch. 3, pod Red. M.V. Kargalovoi i dr.* [Social Europe in the XXI-st century. Pt. 3, edited by M.V. Kargalova et al.]. Moscow, DIE RAN, 2010, No 552, pp. 28–30 [in Russian].

27. Rosanvallon P. *Novyi Sotsial'nyi Vopros* [The New Social Question – Rethinking the Welfare State]. Moscow, Ad Marginem, 1997 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27 травня 2013 р.
